

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ: ПОЗИТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ У СФЕРІ ЇЇ ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

FREEDOM OF RELIGION: POSITIVE TRENDS AND ISSUES IN THE FIELD OF LEGAL PROVISION IN UKRAINE

Ярмол Л.В., д.ю.н.,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті представлено загальнотеоретичну характеристику свободи віросповідання як одного із природних прав людини. Констатовано, що основою свободи віросповідання є віра людини як обов'язковий елемент її свідомості. Виокремлено елементи свободи віросповідання як природного права людини. Окреслено свободу віросповідання як природне право людини, як її можливість мати, приймати, змінювати, сповідувати релігійні або інші переконання, здобувати релігійну та (або) світську освіту й утримуватися від дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Вказано на існування комплексного (міжгалузевого) інституту законодавства України, який є основою юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання. Визначено поняття юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання людини. Виокремлено його елементи: національне законодавство України (чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана парламентом України), де проголошується і визнається свобода віросповідання людини; юридичні засоби реалізації, охорони та захисту цієї свободи.

Сформульовані основні напрями діяльності держави щодо забезпечення свободи віросповідання, як-от: законодавче проголошення свободи віросповідання; обліково-реєстраційна діяльність релігійних організацій на основі повідомного принципу; встановлення меж фізичної поведінки, за які не можуть виходити прихильники будь-якої віри, відповідно до міжнародних стандартів; охорона свободи віросповідання від можливих посягань; захист свободи віросповідання, у разі посягання на неї; співпраця з релігійними організаціями в деяких сферах суспільного життя на договірних засадах.

Окреслені позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні.

Констатовано недосконалість, неузгодженість низки нормативно-правових актів України з питань свободи віросповідання один з одним, невідповідність їх окремим положенням міжнародних документів із прав людини. Сформульовано рекомендації з удосконалення Конституції України (стаття 35), Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. та інших нормативно-правових актів, що стосуються свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій.

Ключові слова: свобода віросповідання, права людини, юридичне забезпечення, міжнародні документи з прав людини, законодавство України, релігійні організації, держава.

The article presents a general theoretical description of religious freedom as one of the natural human rights. It is stated that the basis of religious freedom is a person's faith as a mandatory element of consciousness. Elements of religious freedom as a natural human right are singled out. Freedom of religion is outlined as a natural human right, as its ability to have, accept, change, profess religious or other beliefs, obtain religious and (or) secular education and refrain from actions incompatible with religious or other human beliefs.

The existence of a complex (intersectoral) institute of legislation of Ukraine, which is the basis of the legal mechanism for ensuring freedom of religion, is indicated. The concept of the legal mechanism of ensuring the freedom of religion is defined. Its elements are singled out: the national legislation of Ukraine (namely, the current international treaties, the binding nature of which was approved by the Parliament of Ukraine), which proclaims and recognises the freedom of religion; legal means of realisation, protection and defence of this freedom.

The main directions of the state's activity on ensuring freedom of religion are formulated: the legislative proclamation of freedom of religion; accounting and registration activities of religious organisations on the basis of the notification principle; establishing limits of physical behaviour beyond which adherents of any faith cannot go, in accordance with international standards; protection of religious freedom from possible encroachments; protection of religious freedom, in case of encroachment on it; cooperation with religious organisations in certain spheres of public life on a contractual basis.

Positive trends in the field of legal provision of religious freedom in Ukraine are outlined.

Imperfection, non-compliance of a number of normative legal acts of Ukraine on the issues of freedom of religion among themselves, their inconsistency with certain provisions of international human rights documents were ascertained. Recommendations for improving the Constitution of Ukraine (Article 35), the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" of 23.04.1991 and other legal acts concerning freedom of religion and the activities of religious organisations are formulated.

Key words: freedom of religion, human rights, legal provision, international human rights instruments, legislation of Ukraine, religious organisations, state.

Постановка проблеми. Серед природних, невід'ємних прав людини особливо виокремлюється свобода віросповідання, яка є складовим елементом особистісного самовизначення людини, що зумовлює її формування, розвиток, існування.

Як стверджує український дослідник Б. Кістяківський, «серед безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті. Уся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безпосередньо недоторканою для держави» [1, с. 244].

В Україні свобода віросповідання не лише проголошена в Конституції та в інших нормативно-правових актах, а й забезпечена реальними механізмами втілення її в життя. Так, згідно із соціологічними дослідженнями, у 2019 р. в Україні віруючими визнали себе 81% жителів Заходу та 52% і 53% жителів Півдня і Сходу відповідно. 69% опитаних вважають, що в Україні існує повна сво-

бода віросповідання і рівність різних віросповідань перед законом [2].

Станом на 1 січня 2020 р. в Україні є 36 796 релігійних організацій, 89 центрів, 301 управління, 35 210 релігійних громад, 207 духовних навчальних закладів [3]. У нашій державі функціонують релігійні організації різного спрямування, зокрема: християнські (православні, католицькі, протестантські); ісламські; іудейські; буддистські; вірменські; інші етно-конфесійні; нові (православного, іудейського походження, язичницького спрямування, інші).

Українські правознавці та науковці суміжних наук заклали достатню теоретико-методологічну основу в розглядуваній проблематиці. Окремі теоретико-правові, філософські, релігієзнавчі, соціологічні питання щодо свободи віросповідання та проблем її юридичного забезпечення в Україні досліджені у працях О. Брянцевої, Б. Кістяківського, В. Лубського, Ю. Пайди, Б. Теремко, С. Франка й інших.

Мета пропонованої статті – проаналізувати теоретико-правові аспекти свободи віросповідання, визначити позитивні тенденції та проблеми у сфері її юридичного забезпечення, сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства України з питань свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Свобода віросповідання як природне право людини. Основою свободи віросповідання є віра людини – обов'язковий елемент свідомості, закладений у природу людини самим Богом. Людина у процесі духовного і фізичного розвитку має всі можливості виражати, проявляти свою віру. Філософ С. Франк наголошує, що «віра в кінцевому підсумку – це зустріч людської душі з Богом» [4, с. 220].

Варто зауважити, що будь-яка віра має свій об'єкт [5, с. 30]. Людина не просто вірить, а вірить у щось. Об'єкт віри може бути як релігійним (зокрема, це віра в існування Бога), так і нерелігійним (віра в «ідеальне» суспільство, у фізичне безсмертя людини тощо).

Свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою совісті. Так, Ю. Пайда доводить, що «свобода віросповідання є структурним елементом інституту свободи совісті» [6, с. 256]. О. Брянцева стверджує, що поняття свободи совісті та свободи віросповідання співіснують як загальне і частка й утворюють своєрідний правовий інститут [7, с. 7]. На нашу думку, свобода совісті стосується лише внутрішньої сфери особистості, у яку право не повинно втручатися, прояви ж вираження совісті людини можуть бути найрізноманітнішими, вони стосуються фактично всіх прав людини.

На даному етапі розвитку суспільства зміст, структура свободи віросповідання як природної можливості людини найбільш повно відображені в основних міжнародних документах із прав людини, у яких утілені основні досягнення і здобутки людства за весь час його існування. Однак у них зміст розглядуваної свободи не обмежується правом вибору тільки релігійних або ж, навпаки, атеїстичних переконань. Так, Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р., ст. 18), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р., ст. 18), Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981 р., ст. 1), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ООН, 1965 р., ст. 5), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р., ст. 9) проголошують «свободу думки, совісті та релігії», включають до цієї свободи не тільки релігійні переконання, а й інші (наприклад, теїстичні, нетеїстичні, атеїстичні). У цілій низці актів Організації з безпеки і співробітництва в Європі свобода віросповідання декларується як «свобода думки, совісті, релігії і переконань».

На підставі аналізу міжнародних документів із прав людини можна зробити висновок, що структурними елементами свободи віросповідання як природного права людини є такі можливості:

1) *мати релігію чи переконання* (ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань). Ця можливість стосується лише внутрішньої сфери особистості. Зовнішнє ж вираження своєї релігії чи інших переконань перетворюється на їх сповідання;

2) *приймати релігію чи переконання* (ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права);

3) *змінювати свою релігію чи переконання* (ст. 18 Загальної декларації прав людини; ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; п. 9.4 Документа Копенгагенської наради з людських вимірів НБСЕ (1990 р.); ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права (2000 р.);

4) *сповідувати свою релігію або переконання* (ст. 18 Загальної декларації прав людини; ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; п. 9.4 Документа Копенгагенської наради з людських вимірів НБСЕ; ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права);

5) *здобувати релігійну та (або) світську освіту* (ст. 18 Загальної декларації прав людини; ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань; ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; п. «VII» Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі; п. 16 Підсумкового документа Віденської зустрічі держав – учасниць НБСЕ);

б) *утримання від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.* Дана можливість не відображена в такому звучанні в міжнародних актах із прав людини. У них передбачені лише можливості: відмови від військової служби із правом заміни її альтернативною; утримання від певних дій щодо одягу, їжі, релігійних свят (з можливістю відповідного звільнення з роботи) (п. 28 Кодексу поведінки, який стосується військово-політичних аспектів безпеки (НБСЕ, 1994 р.); п. 18 Документа Копенгагенської наради з людських вимірів НБСЕ (1990 р.); § 2 ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права; п. «і» 13 Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) «З релігії та демократії»). Але ж зазначений елемент свободи віросповідання може включати в себе ще й інші права (наприклад, можливість відмови від складання присяги тощо).

Отже, поняття *свободи віросповідання як природного права людини* можна сформулювати так: це можливість людини мати, приймати, змінювати, сповідувати релігійні або інші переконання, здобувати релігійну та (або) світську освіту й утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Юридичний механізм забезпечення свободи віросповідання. В Україні сформований комплексний (міжгалузевий) інститут законодавства, який є основою юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання.

До структури зазначеного інституту законодавства входять такі нормативно-правові акти України:

1. *Конституція України від 28 червня 1996 р.* У ній закріплено, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» (ч. 1 ст. 35). «Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» (ч. 2 ст. 35). «Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» (ч. 4 ст. 35).

У Конституції України (ч. 3 ст. 35) проголошені також такі важливі принципи:

– церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви;

– жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

2. *Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р.* У ньому проголошується, що «кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, від-

правляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» (ч. 1 ст. 3).

3. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. (у редакції Закону України від 18 лютого 1999 р.). У ньому закріплено, що «право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю».

4. Інші нормативно-правові акти України (наприклад, «Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р.; розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 677 «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі»).

Юридичний механізм забезпечення свободи віросповідання людини – це система юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи віросповідання. Цей механізм ґрунтується на національному законодавстві України (зокрема, і чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надає Верховна Рада України), де проголошується і визнається свобода віросповідання людини; юридичних засобах реалізації, охорони та захисту свободи віросповідання.

На нашу думку, діяльність держави щодо забезпечення свободи віросповідання повинна здійснюватись у таких основних напрямках:

- законодавче проголошення свободи віросповідання, окремих її можливостей;
- обліково-реєстраційна діяльність релігійних організацій на основі повідомного принципу;
- встановлення меж фізичної поведінки, за які не можуть виходити прихильники будь-якої віри, відповідно до міжнародних стандартів;
- охорона свободи віросповідання від можливих посягань;
- захист свободи віросповідання, у разі посягання на неї;
- співпраця з релігійними організаціями в окремих сферах суспільного життя (наприклад, надання допомоги релігійними організаціями тим категоріям осіб, які її потребують: дітям-сиротам, інвалідам, засудженим тощо). Така співпраця держави і релігійних організацій повинна мати договірний характер і базуватися на принципах добровільності та рівності всіх релігійних організацій, діяльність яких не заборонена законом.

Позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні. Можна стверджувати, що в Україні за період її незалежності сформований ефективний механізм юридичного забезпечення свободи віросповідання. Основними позитивними тенденціями у сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні є:

- 1) створення нормативно-правової бази з питань свободи віросповідання;
- 2) надання Вселенським Патріархатом Варфоломієм томосу про автокефалію Православній церкві України за сприяння державних органів та органів місцевого самоврядування української держави;
- 3) передача державою у власність та в користування релігійним організаціям культових споруд (станом на 1 січня 2020 р. в Україні зареєстровано 30 053 культові споруди та приміщення, пристосовані під молитовні (це становить 81,7% щодо забезпечення релігійних організацій такими спорудами та приміщеннями)). У власності релігійних організацій перебувають 14 503 культові споруди;

4) упровадження капеланської служби у Збройних силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі України;

5) визнання державою прав релігійних громад на їх підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким наявним в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості шляхом внесення відповідних змін до статуту (положення) релігійної громади (ст. 8) [8];

6) визнання Конституційним Судом України неконституційними положень ч. 5 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», у яких закріплена вимога попередньо отримати дозвіл на проведення окремих мирних релігійних зібрань у публічних місцях. Зазначені нормативні положення суперечили положенням ч. 1 ст. 39 Конституції України, які як норми прямої дії встановлюють необхідність лише завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, яке може мати як релігійний, так і нерелігійний характер [9];

7) можливість громадян та інших суб'єктів звертатися до парламентського омбудсмена, Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини з питань захисту свободи віросповідання.

Попри позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні, залишаються ще *низка проблем* у цій сфері. Найбільш актуальними з них є недосконалість, неузгодженість нормативно-правових актів України з питань свободи віросповідання один з одним, їхня невідповідність окремим положенням міжнародних документів із прав людини. Так, Конституція України гарантує кожному право на *свободу світогляду і віросповідання* (ст. 35), а Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» – право громадян на *свободу совісті*.

До найвдалішого формулювання розглядуваного права можна віднести свободу саме віросповідання, центральний елемент якої – можливість сповідання віри. Свобода ж світогляду – це можливість людини вільно самовизначатись у світі загалом, прояви світогляду дуже широкі, вони стосуються різних прав суб'єктів. Необхідно наголосити, що в міжнародних документах право на свободу світогляду не проголошується.

На нашу думку, варто внести зміни до Конституції України (ст. 35), Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», гарантувати кожному свободу віросповідання; назву ж зазначеного Закону сформулювати таким чином: Закон України «Про свободу віросповідання та релігійні організації».

У 2003 р. у дисертаційному дослідженні на тему «Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» мною були сформульовані пропозиції щодо вдосконалення Конституції України (ст. 35), які досі залишаються актуальними, а саме:

- принцип, згідно з яким *жодна релігія не може бути визнана обов'язковою*, треба доповнити положенням про те, *що жодна релігія не може бути визнана державною*;
- необхідно закріпити принцип *рівності всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом*;
- принцип *відокремлення церкви і релігійних організацій від держави* доцільно закріпити в такому формулюванні: *«Україна є світською державою»*;
- принцип *відокремлення школи від церкви, від релігійних організацій* треба закріпити в такому формулюванні: *«державні та комунальні заклади освіти відокремлені від церкви (релігійних організацій) та мають світський характер»*;
- необхідно відобразити такі важливі елементи свободи віросповідання: можливості приймати релігійні чи

інші переконання, змінювати свої релігійні або інші переконання, здобувати релігійну освіту, замінювати окремі юридичні обов'язки на альтернативні з релігійних мотивів чи з інших переконань;

– треба передбачити, що право на альтернативну службу мають громадяни України не лише з релігійних, а й з інших переконань (наприклад, філософсько-етичних) [10, с. 12–13].

Доцільно також ч. 2 ст. 35 Конституції України узгодити із ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і викласти її в такій редакції: «Свобода віросповідання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

На нашу думку, потребують удосконалення й інші нормативно-правові акти, положення яких присвячені свободі віросповідання та діяльності релігійних організацій.

Зокрема, у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» необхідно:

а) передбачити, що релігійні організації мають право створювати не лише духовні навчальні заклади освіти, а й інші (зокрема, загальноосвітні школи), у порядку, визначеному законодавством України. Так, станом на 1 січня 2020 р. в Україні діє 13 220 шкіл, створених релігійними організаціями, з них – 86 загальноосвітні та 13 134 недільні [3]. Для порівняння: у 2019 р. в Україні діяло 13 211 шкіл, зокрема 16 загальноосвітніх та 13 195 недільних [11]. Як бачимо, спостерігається позитивна тенденція до збільшення кількості загальноосвітніх шкіл, створених релігійними організаціями. Однак їх кількість могла би бути ще більшою, і держава повинна сприяти цьому;

б) закріпити положення про те, що право здобувати релігійну освіту індивідуально чи колективно мають не лише громадяни України, а й іноземці, апатриди (ч. 3 ст. 6);

в) доповнити нормативне положення про недопустимість будь-якого примушування до навчання релігії такою фразою: забороняється будь-яке примушування до атеїстичного навчання (ч. 3 ст. 3). За вчинення зазначених діянь повинна передбачатись адміністративна відповідальність.

Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. необхідно доповнити таким положенням: приватні вищі навчальні заклади мають право самостійно визначати релігійну спрямованість своєї освітньої діяльності (ст. 3).

В освітньому законодавстві України необхідно також закріпити положення про те, що в загальноосвітніх навчальних закладах України обов'язковим є вивчення дисциплін «Релігієзнавство», «Основи християнської етики» чи «Неконфесійна етика» (за вибором).

Висновки. Свобода віросповідання як природне права людини – це можливість людини мати, приймати, змінювати, сповідувати релігійні або інші переконання, здобувати релігійну та (або) світську освіту й утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

В Україні сформований комплексний (міжгалузевий) інститут законодавства, який є основою юридичного механізму забезпечення свободи віросповідання.

Загалом в Україні за період її незалежності створений ефективний механізм юридичного забезпечення свободи віросповідання. Однак, попри позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні, низка проблем у цій сфері ще залишаються. Ідеться про недосконалість, неузгодженість нормативно-правових актів України з питань свободи віросповідання один з одним, їхню невідповідність окремим положенням міжнародних документів із прав людини. Сподіваємося, що сформульовані нами пропозиції щодо вдосконалення зазначеного законодавства України сприятимуть поліпшенню механізму реалізації свободи віросповідання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кістяківський Б. Держава і особистість. *Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі» / упор., передм. і прим. Л. Депенчук. Пер. з рос. Л. Малишевської. Київ : Абрис, 1996. С. 237–274.*
2. Держава і Церква в Україні-2019: підсумки року та перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ, 2019. URL: http://gazutkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (дата звернення: 19.03.2020).
3. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 р. (релігійні організації) : наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 14 квітня 2020 р. № 1657 URL: <https://mkip.gov.ua/ru/documents/202.html> (дата звернення: 10.09.2020).
4. Франк С. Духовные основы общества. Москва : Республика, 1992. 510 с.
5. Релігієзнавство : підручник / за ред. В. Лубського, В. Теремка. Київ : Академія, 2000. 408 с.
6. Пайда Ю. Права людини і релігійна свобода в умовах діалогового характеру правової культури : монографія. Харків : ХНУВС, 2018. 364 с.
7. Брянцева О. Реализация конституционного права на свободу совести в Российской Федерации: на примере Волгоградской области : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Волгоград, 2005. 20 с.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2673–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19#n6> (дата звернення: 23.08.2020).
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#n2> (дата звернення: 11.09.2020).
10. Ярмол Л. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 22 с.
11. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2018 р. (релігійні організації) : наказ Міністерства культури України від 29 березня 2019 р. № 257. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 25.08.2020).